

УДК [911.372:1](477)

Юрій Кисельов

УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТИР ЯК ГЕОСОФІЧНА ПРОБЛЕМА

Висвітлено бачення деякими американськими та російськими вченими поняття „фронтір”. Наведено авторську типологію фронтірів. Обґрунтовано виділення „неграничних” і „граничних” та „лінійних” і „площинних” фронтірів. Запроваджене поняття „фронтірний простір”. Окреслено напрями міграцій українців у минулому в контексті формування українського фронтіру. Визначено лінію українського фронтіру, яку локалізовано в долині Дону. Наголошено на частково євразійському характері українського геопростору у зв'язку з його значним поширенням на степові терени.

Ключові слова: фронтір, геософія, геопростір, українці, фронтірний простір.

Юрій Кисельов. УКРАИНСКИЙ ФРОНТИР КАК ГЕОСОФИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА. Освячено видення некоторыми американскими и российскими учёными понятия „фронтір”. Приведена авторская типология фронтіров. Обосновано выделение „непредельных” и „предельных”, а также „линейных” и „плоскостных” фронтіров. Введено понятие „фронтірное пространство”. Очерчены направления миграции украинцев в прошлом в контексте формирования украинского фронтіра. Определена линия украинского фронтіра, локализованная в долине Дона. Обращено внимание на частично евразийский характер украинского геопространства в связи с его значительным распространением на степные территории.

Ключевые слова: фронтір, геософия, геопространство, украинцы, фронтірное пространство.

Iurii Kyselov. UKRAINIAN FRONTIER AS A GEOSOPHICAL ISSUE. The view of some American and Russian scholars on the notion “frontier” is outlined. The author’s typology of frontiers is adduced. The distinction of “non-limit” and “limit” as well as “line” and “plane” frontiers is grounded. The notion of “frontier space” is introduced. The directions of migration of Ukrainians in their past throw the context of shaping Ukrainian frontier are described. The line of the Ukrainian frontier which is localized in the Don river valley is defined. It is stressed on the partly Eurasian character of the Ukrainian land space which is connected with its essential spread on the steppe lands.

Key words: frontier, geosophy, land space, Ukrainians, frontier space.

Постановка проблеми та її актуальність.

Феномен фронтіру є досить значущим у геополітичному та геософічному аспектах. Характерне для кількох минулих сторіч явище освоєння землеробським етносом раніше малозаселених просторів неминуче призводило до розширення територій держав, що, з одного боку, зумовлювало їх вихід до морських узбереж або здобуття ними інших геополітичних переваг; з іншого боку, через зміни конфігурації території змінювалися роль і місце держави в людському геопросторі; її модифіковане (внаслідок освоєння фронтіру) розташування щодо ландшафтних одиниць могло видозмінювати притаманний народів дух геопростору та властивий йому етноландшафт.

Щодо України актуальність зазначеного питання, на нашу думку, зумовлена дотеперішньою недостатньою вивченістю історії освоєння її фронтіру, а також спрямованістю цієї проблеми в майбутнє у зв'язку з „дифузним” [5, 29 – 31] характером меж українського етнопростору. Історичні перипетії ХХ ст., яких зазнала донедавна бездержавна українська нація, наклали свій відбиток і на площі етнічної території. Тому вважаємо, що, домагаючись (відповідно до норм міжнародного права й підписаних та ратифікованих Україною міжнародних угод) відновлення українського національного життя на окраїнних етнічних територіях, розташованих поза межами Української держави, вітчизняним політичним і дипломатичним колам не можна нехтувати географічним аспектом проблеми, пов'язаним з територіальністю, просторовістю (хоричністю).

Огляд попередніх публікацій з проблеми.

Питання фронтіру є найбільш опрацьованим в американській та російській науковій літературі, що є не випадковим з огляду на виразну актуальність цієї теми для відповідних держав у зв'язку з посіданням

цими країнами величезних площ та історичними особливостями їх освоєння. Першим цю проблему сформулював американський учений Ф. Тернер [15]. Згодом з'явилися праці інших американських дослідників [13; 14], а також російських науковців, провідне місце серед яких належить географу Н. Замятиній [6]. При цьому слід наголосити на виразно суб'єктивній позиції деяких російських авторів, які, характеризуючи козацьку колонізацію Передкавказзя й Сибіру, згадують про участь у ній лише „російських” (донських, терських та ін.) козаків, лишаючи поза увагою українських, або включаючи останніх у „загальноросійський” контекст [8; 16]. У вітчизняній літературі тема фронтіру на сьогодні лишається практично не висвітленою, хоча питання безпосередньо стосується буття-в-просторі української нації та держави.

Метою статті є обґрунтування концепції українського фронтіру як межової смуги суцільного заселення українцями степових просторів Євразії.

На шляху до поставленої мети нами ставилися такі **завдання**:

- проаналізувати існуючі визначення поняття „фронтір”, запропонувавши власне його бачення;
- здійснити огляд існуючих публікацій на тему фронтіру з урахуванням українського контексту проблеми;
- довести геософічний характер проблеми фронтіру як просторового феномену;
- з геософічних позицій осмислити сутність степової смуги українських та суміжних, населених етнічними українцями, земель як фронтіру.

Виклад основного матеріалу. Проблема фронтіру належить до найбільш вагомих і актуальних питань геополітики та геософії. На сьогодні не існує універсального визначення поняття „фронтір”. Так, за Ф. Тернером, європейський і американський

фронтири – це, відповідно, „укріплена межева лінія, що простягається через густозаселені території” та „межа території з щільністю поселень у дві квадратні милі й більше” (переклад наш – Ю. К.) [15, 4]. Н. Замятіна вважає фронтір зоною нестійкої рівноваги [6].

На нашу думку, неоднозначність у тлумаченні поняття „фронтір” зумовлена різноманітністю самих фронтирів. Доповнюючи існуючі визначення, ми виділяємо фронтieri „неграничні” й „граничні” (термінологія наша). Під „неграничним” фронтіром ми розуміємо межу, що виокремлює населену певним етносом територію з практично неосвоєним геопростором. Така межа є нестабільною, вона може переміщуватися в міру подальшого розширення етнопростору у відповідному напрямі. Яскравим прикладом може бути Слобожанський фронтір для українців у середині XVII ст. „Граничним” ми називаємо фронтір, що відмежовує території, освоєні двома осілими етносами з негативною щодо одне одного компліментарністю (як приклад, межа по р. Терек між терськими козаками та народами Північного Кавказу).

Ми пропонуємо також іншу типологію фронтирів, за якою поділяємо їх на „лінійні” та „площинні”. „Лінійні” фронтieri виникають у разі руху етносу лише в одному напрямі (прикладом є освоєння англоамериканцями „Дикого” Заходу); „площинні” формуються, якщо етнічна спільнота поширюється в кількох напрямках (зокрема, при просуванні українців на Кубань і Передкавказзя, з одного боку, та до Надвожжя й Сибіру, з іншого). Найчастіше „площинні” фронтieri, які ми пропонуємо називати „фронтірними просторами”, утворюються поступово через гетерохронність міграцій.

Історико-географічні особливості розселення українців упродовж XVI – XIX (включно з початком XX) сторіч свідчать про їхню досить значну експансію у глиб степу як у південному (чорноморському), так і у східному (азовському, кубансько-донському) напрямках. Ідеться, перш за все, про козацьку колонізацію Степу, яка розпочиналася з освоєння Слобожанщини та східних паланок запорозьких вольностей, згодом поширилася на Кубань і Причорномор’я (включно із Задунайщиною), зрештою (це вже більшою мірою селянське освоєння) – перейшла на Передкавказзя та окремі території в межах Поволжя, Південного Сибіру та Далекого Сходу Євразії (Жовтий Клин, Сірий Клин та Зелений Клин відповідно).

Геософічний аспект зазначеної колонізації ми вбачаємо в напрямках (щодо сторін горизонту), в яких вона здійснювалася, та ландшафтних рисах територій нового поселення. Цілком закономірно, що українська експансія не могла відбуватися в західному напрямі, адже Європа віддавна (починаючи з IX – X ст.) відзначалася густою заселеністю та сталими традиціями державної організації. Навпаки, малозаселені території завжди пов’язувалися зі Степом, розташованим у південному та східному напрямках від серцевинної частини українських етнічних земель. Хоча рух українців на схід суто хорично збігається з німецьким „Drang nach Osten”, проте, існує принципова відмінність у характері переселенського геопростору: якщо німці в минулому прагнули захо-

пити території, вкриті родючими чорноземами й заселені хліборобським українським народом, то самі українці просувалися у простори з біднішими ґрунтами (переважно з чорноземами південними або каштановими), що лише час від часу використовувалися кочовим населенням.

Важливо відзначити й переважно народний (викликаний не адміністративними чинниками, а стихією мас) характер української колонізації Степу. Особливо це стосується Слобожанщини (про що зазначав Д. Багалій [1]) та Причорномор’я, а в XX ст. – Західного Сибіру (Тюменщина), що явило собою приклад внутрішньої (у межах СРСР) заробітчанської міграції. Варто зауважити, що найвиразніше вищезгаданий характер заселення проявлявся на суцільних українських етнічних землях, що безпосередньо межують із серцевинною („черенною”, за С. Рудницьким [9, 263] етнічною територією – Слобожанщиною, Запорожжям, Таврією. Своєю „народністю” українська колонізація різко відрізняється від російської, яка була всуціль адміністративно керованою, в чому виявляють однаковість класик української історичної науки Д. Багалій [1, 20 – 23] і сучасний російський автор О. Тюрін [16].

Відповідно до традиційного поділу Євразії на частини світу, напрям української колонізації був значною мірою орієнтований на Азію. Звідси впливає теза про певну євразійськість українського геопростору, викликану масовим переселенням. Взагалі, концепція „євразійства” в різних її виявах уже давно розробляється в російській науковій і філософсько-полемічній літературі [3; 4; 10; 11 та ін.]; російські ж автори, зокрема філософ Н. Бердяєв [2], більшою чи меншою мірою її заперечують. На нашу думку, інтерес до проблеми „євразійства” давно мала б виявити вітчизняна наука, адже українці, які у процесі освоєння фронтіру так само, як і московити, досягли Тихоокеанського узбережжя, мають таке ж право на „євразійство”.

На нашу думку, євразійська складова сутності українського етносу (яка не виключає її європейської складової, і разом вони діалектично одна одну доповнюють) найвиразніше проявляється при освоєнні сухостепових просторів Причорномор’я, Приазов’я й Північного Криму, а також степів Казахстану, Південного Уралу, Сірого Клину, Забайкалля. Оволодіваючи значними територіями в масштабах континенту, українці (зокрема, козацький субетнос) довели свою певну духовну спорідненість із північноамериканськими „піонерами”, що також провадили експансію у глиб материка [13].

Чи не найсуттєвішою географічною складовою проблеми освоєння українського фронтіру є питання локалізації самої цієї межі. Виходячи з наведеного вище визначення, що межу ми проводимо по долині р. Дін (Дон), де проходить проміжна смуга, що розмежовує типовий степ (укритий чорноземами) від сухих степів, зайнятих каштановими ґрунтами.

Феномен донського фронтіру має досить глибокий геософічний зміст. На думку К. Птолемея, який приділяв значну увагу сакрально-географічним явищам, саме вона слугує межею Європи та Азії [12,

384]. За часів Середньовіччя саме на Дону розташовувався східний форпост Київської держави – Біла Вежа (Саркел). Зрештою, в Новий час приблизно по Дону стала проходити східна межа суцільної української етнічної території.

Ми беремо за лінію українського фронтиру долину Дону з огляду на синергічний вплив ландшафтного (перехід від типового до сухого степу), історико-географічного (пов'язаного з деякими особливостями освоєння території українцями), етногеографічного (маємо на увазі геопросторовий незбіг східної межі українських етнічних земель із відсутим на захід від неї Державним кордоном України) та сакрального чинників. Фрагмент території обабіч Дону, де компактно мешкають українці (приблизно від сучасного українсько-російського кордону /що проходить, зокрема, по Деркулу й Сіверському Дінцю/ до р. Кубань), становить „фронтирний простір”, що в минулому слугував майданчиком для подальшого їх просування у глиб Степу, а тепер виступає межею між українськими етнічними та мішаними землями. Крім того, саме р. Дін ми беремо за межу землесвітів – Єврамерики й Великого Степу [7, 85].

Важливою особливістю сучасного українського фронтиру є його приуроченість не до території піонерного освоєння (що властиво канадському або російському фронтиру), а до досить густонаселених і давноосвоєних регіонів Передкавказзя та Поволжя. Через практичну неможливість сьогодні подальшого просування українців на схід утвердження ними свого фронтиру має полягати, перш за все, у збереженні ними етнічної ідентичності й національної свідомості в умовах посилення глобалізації та панування чужої держави, що послідовно обмежує діяльність українських національно-культурних і духовних центрів (свідченням чому є, зокрема, відомі події в Ногінську восени 1997 р. та закриття національно-культурної автономії українців Росії наприкінці 2010

р.). Отже, освоєння українського фронтиру в майбутньому – це не просування на малоосвоєні території (яких у західному фрагменті Великого Степу тепер майже не залишилося), а плекання власної українськості на вже заселених теренах.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Значна роль у справі освоєння євразійського фронтиру, що здавна виокремлював заселені осілими народами території заходу Євразії (це, переважно, лісові й лісостепова природні зони) та спорадично освоювані кочовиками степові простори центру Євразії, належить українському етносові. Українці поселялися переважно в ландшафтах, подібних до їхніх споконвічних лісостепових і північно-степових ландшафтів.

Лінію українського фронтиру ми проводимо по Дону, що пояснюємо сукупною дією кількох природних і антропогенних чинників, зокрема ландшафтного, історико-географічного та сакрального. Тому ми трактуємо як український фронтирний простір територію, розташовану приблизно між пониззям Сіверського Дінця й Кубанню. Для утримання українцями фронтиру в сучасних умовах першорядного значення набуває збереження ними етнонаціональної ідентичності й свідомості.

Одним з напрямів імовірних подальших досліджень порушеної нами проблеми ми вважаємо здійснення порівняльної характеристики українського та американського фронтів, локалізованих приблизно в одних і тих самих широтах (і які можна визначити як південні фронтони, на відміну від північних, пов'язаних із близькістю до субарктичних територій піонерного освоєння, – канадського та російського). На нашу думку, таке дослідження мало б прислужитися прогнозуванню майбутньої динаміки українського фронтиру та визначити шляхи її корекції в напрямі, сприятливого для захисту національних інтересів України.

Список використаних джерел:

1. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Д.І. Багалій // Передмова, коментар В.В. Кравченка; Художник, упоряд. іл. В.О. Ріака. – Х.: Дельта, 1993. – 256 с.
2. Бердяев Н. Евразийцы / Николай Бердяев // Трубецкой Н. Наследие Чингисхана. – Москва: Эксмо, 2007. – С. 5 – 17.
3. Вернадский Г.В. Начертание русской истории / Г.В. Вернадский. – Москва: Алгоритм, 2008. – 336 с.
4. Гумилёв Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь / Л.Н. Гумилёв. – Москва: АСТ, 2007. – 768 с.
5. Дністрянський М.С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. Монографія / М.С. Дністрянський. – Львів: Літопис; Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 490 с.
6. Замятина Н.Ю. Зона освоєння (фронтир) и её образ в американской и русской культурах / Н.Ю. Замятина // Общественные науки и современность. – 1998. – №5. – С. 75 – 89.
7. Кисельов Ю.О. Основи геософії: проблеми теорії та методології / Ю.О. Кисельов. – Луганськ: ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка”, 2011. – 208 с.
8. Любавский М.К. Обзор истории русской колонизации с древнейших времён и до XX века / Отв. ред. А.Я. Дегтярёв. Вст. статья А.Я. Дегтярёва, Ю.Ф. Иванова, Д.В. Карева / М.К. Любавский. – Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1996. – 688 с.
9. Рудницький С.Л. Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О.І. Шаблій. – Львів: Світ, 1994. – 416 с.
10. Савицкий П.Н. Континент Евразия / П.Н. Савицкий. – Москва: Аграф, 1997. – 464 с.
11. Трубецкой Н. Наследие Чингисхана / Николай Трубецкой. – Москва: Эксмо, 2007. – 736 с.
12. Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії / Олег Шаблій. – Львів: Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2001. – 744 с.
13. Billington R.A. Westward Expansion: A History of the American Frontier / R. Billington, M. Ridge. – N.Y., 1982. – 304 p.

14. Clart T.D. *Frontier America: The Story of the Westward Movement* / T.D. Clart. – N.Y., 1959. – 160 p.
15. Turner F.J. *The Frontier In American History* / Frederick Jackson Turner. – Boston: Harvard University, 1920. – 320 p.
16. Тюрин А.В. *Русский фронтир: славное прошлое и возможное будущее* // <http://www.rusf.ru/books/:22.11.2010> 08:44

УДК 911.3

Костянтин Немець, Людмила Немець

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОГЕОСИСТЕМИ ЯК ОБ'ЄКТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ

В статті проаналізовано дискусійні моменти у визначенні поняття «соціогеосистема» як об'єкту соціально-економічної географії. Розглянуто структуру соціогеосистеми і показано, що просторову невідповідність границь соціальних і природних підсистем, як основне порушення вимог системного аналізу, можна подолати, розглядаючи природні компоненти як умови і фактори життєдіяльності суспільства в конкретній одиниці адміністративно-територіального поділу.

Ключові слова: соціогеосистема, соціальна система, природна система, взаємодія, потоки енергії, речовини, інформації.

Константин Немец, Людмила Немец. ОСОБЕННОСТИ СОЦИОГЕОСИСТЕМЫ КАК ОБЪЕКТА СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ. В статье выполнен анализ дискуссионных моментов в определении понятия «социогеосистема» как объекта социально-экономической географии. Рассмотрена структура социогеосистемы и показано, что пространственное несоответствие границ социальных и природных систем, как основное нарушение требований системного анализа, можно преодолеть, рассматривая природные компоненты как условия и факторы жизнедеятельности общества в конкретной единице административно-территориального раздела.

Ключевые слова: социогеосистема, социальная система, природная система, взаимодействие, потоки энергии, вещества, информации.

Kostjantin Njemets, Ljudmila Njemets. FEATURES OF SOCIALGEOSYSTEM AS AN OBJECT OF SOCIAL AND ECONOMIC GEOGRAPHY. The article provides an analysis of controversial moments in the definition of "socialgeosystem" as an object of social and economic geography. Structure of socialgeosystem is examined, shown that the spatial mismatch of boundaries of social and natural systems as a major violation of the system analysis can be overcome by considering the natural components as conditions and factors of social life in a particular unit of the administrative-territorial division.

Key words: socialgeosystem, social system, natural system, interaction, energy, substance, informational flows.

Актуальність проблеми. У середині XX сторіччя загальна методологія науки суттєво збагатилася плідними ідеями системного підходу, внаслідок чого сформувалася загальнонаукова системна парадигма (системний підхід). Одночасно виникли дві концепції базового поняття системного підходу «система» - онтологічна і епістемологічна. Перша стверджує, що системи існують в дійсності об'єктивно, незалежно від спостерігача або дослідника. Друга (більш поширена) передбачає використання цього поняття для організації (структурування) знання, завдяки чому з'являється можливість більш ґрунтовно і фундаментально досліджувати явища і процеси, знаходити більш загальні закономірності їх взаємозв'язків і відношень. Не заглиблюючись в філософські проблеми обґрунтування вказаних концепцій, слід зазначити, що системний аналіз став ефективним інструментом дослідження. З поширенням системного підходу в різних галузях науки сформувався новий поняттєво-термінологічний апарат, похідний від базового поняття «система». В географії основним поняттям системного підходу стало поняття «географічна система», запропоноване в 60 – х роках минулого сторіччя Б.В. Сочаю. На сьогодні існує досить багато його визначень і семантичних інтерпретацій, які відображають різні аспекти конкретних системних досліджень в географії.

Безумовно, системний підхід підсилив комплексність географічного підходу і надав йому певної досконалості. Але соціальний запит і логіка розвитку науки вимагали дослідження все більш складних об'єктів. Зокрема, на зміну дослідженням окремих компонентів географічної оболонки прийшло вивчення їх комплексів, тобто, аналіз взаємодії різних за природою систем, які часто розрізняються і за просторовим розподілом, що ускладнює застосування системного підходу. Тому останній доповнюється ідеями синергетики, яка виникла як наука про взаємодію і саморозвиток систем. Синергетичний підхід, по-перше, вимагає посилення міждисциплінарного аспекту досліджень, бо значно розширюється вимірність фазового простору, в якому описується розвиток і взаємодія систем. По-друге, пріоритетним стає нелінійний опис процесів, як більш адекватний сутності взаємодії складних систем. Якщо врахувати, що зростає інтерес географів до дослідження інформаційних аспектів взаємодії систем, стає зрозумілою необхідність подальшого якісного вдосконалення методології і методів географічних досліджень, що може бути реалізованим, наприклад, у вигляді інформаційно-еволюційної парадигми в географії, яка сконцентрує ідеї синергетики і теорії інформації.

Особливо гостро розглянуті методологічні проблеми стоять перед соціально-економічною географією, яка є наймолодшою гілкою географічної науки. На відміну від фізичної географії, яка досить